

ગુજરાત મેં જૈનધર્મ ઔર જૈન કલા

ડૉ. હરિહર સિહિ

ગુજરાત જૈનધર્મ કી માતૃભૂમિ નહીં હૈ। વહાઁ કિસી તીર્થકર કા જન્મ નહીં હુઅ હૈ। તથાપિ ઇસ ક્ષેત્ર મેં જૈનધર્મ કા પ્રભાવ અતિ પ્રાચીન કાલ સે રહા હૈ। જૈન પરમ્પરા કે અનુસાર પ્રથમ તીર્થકર ઋષભદેવ ને સૌરાષ્ટ્ર સ્થિત શત્રુંજયગિરિ પર ધર્મોપદેશ કિયા થા ।^१ સૌરાષ્ટ્ર કે હી રૈવતક ગિરિ (ગિરનાર) પર બાદસવેં તીર્થકર નેમિનાથ કે તીન પ્રમુખ કલ્યાણક અર્થાત् મહાભિનિષ્ક્રમણ, કેવલજ્ઞાન ઔર નિર્વાણ સમ્પન્ન હુએ થે ।^२ ઇન સ્થાનોં કી ધાર્મિક પવિત્રતા કે. કારણ યહાઁ પ્રાચીન કાલ સે કલાપૂર્ણ મન્દિરોં કા નિર્માણ હુઅ હૈ, જિનકે અવશેષ આજ ભી વિદ્યમાન હૈને ।

એતિહાસિક કાલ મેં ગુજરાત સર્વપ્રથમ સમ્ભવત: ઉસ સમય જૈનધર્મ કે સમ્પર્કમાં આયા જબ જૈનાચાર્ય ભદ્રબાહુ મગધ સાગ્રાટ ચન્દ્રગુસ મૌર્ય (ઇ. પૂ. ચૌથી સદી કા ઉત્તરાર્ધ) કે સાથ દક્ષિણ કી ઓર પ્રસ્થાન કિયે ઔર અપને પ્રવાસ કાલ મેં ગિરનાર કી યાત્રા કી ।^३ મૌર્ય સાગ્રાટ સમ્પ્રતિ જૈન ધર્માવળમ્બી થા । જૈન પરમ્પરા મેં ઉસકા ઉસી પ્રકાર ગુણગાન કિયા ગયા હૈ જિસ પ્રકાર બૌદ્ધ પરમ્પરા મેં અશોક કા । જિસ પ્રકાર અશોક ને બૌદ્ધધર્મ કે પ્રચાર-પ્રસાર મેં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાયી થી ઉસી પ્રકાર સમ્પ્રતિ ને જૈનધર્મ કે ઉત્થાન મેં યોગદાન કિયા થા ।^४ ઉસને ઉજ્જૈન સે શત્રુંજય તક કી તીર્થયાત્રા મેં એક જૈનસંઘ કા નેતૃત્વ ભી કિયા થા જિસમે આચાર્ય સુહૃસ્ત સહિત ૫૦૦૦ શ્રમણ સમ્મલિત હુએ થે ।^५

પ્રથમ સદી ઇ. પૂર્વ મેં ગુજરાત મેં જૈનધર્મ કા પર્યાપ્ત પ્રભાવ થા । કાલકાચાર્ય-કથા મેં ઉલ્લેખ હૈ કિ ઇસ કાલ મેં આચાર્ય કાલક ભડ્ડૈચ ગયે થે ઔર વહાઁ લોગોં કે જૈનધર્મ કા ઉપદેશ કિયે થે ।^૬ ઇસ સમય કી એક અન્ય ઘટના યહ થી કિ ભડ્ડૈચ કે પ્રસિદ્ધ ન્યાયવિદ આચાર્ય ખપુટ ને બૌદ્ધોં કો એક ધાર્મિક વાદ-વિવાદ મેં શિકસ્ત દી થી ।^૭

ગુજરાત મેં જૈનધર્મ કી વિદ્યમાનતા કા નિશ્ચિત પ્રમાણ ક્ષત્રપ કાલ સે ઉપલબ્ધ હોતા હૈ । ક્ષત્રપ શાસક જયદામન કે પૌત્ર કે જૂનાગઢ શિલાલેખ (દૂસરી સદી ઇ.) મેં ઉન લોગોં કા ઉલ્લેખ હૈ જિન્હોને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા ઔર જરામરણ સે મુક્તિ પાયી ।^૮ ‘કેવલજ્ઞાન’ ઔર ‘જરામરણ’ જૈન પારિભાષિક શબ્દ હૈને ઔર ઇનસે ઇસ ક્ષેત્ર

પરિસંવાદ-૪

મેં જૈનધર્મ કે પ્રભાવ કી સ્પષ્ટ ઝલક મિલતી હૈ। ઉપર્યુક્ત શિલાલેખ કે જૂનાગઢ કે એક ગુફા મેં પ્રાસ હોને તથા ઉસમે જૈન પરિભાષિક શબ્દોં કે અંકન હોને સે યહ અનુમાન કિયા જા સકતા હૈ કિ ઉત્ક ગુફા મેં સમ્ભવતઃ કિસી સમય જૈન શ્રમણ નિવાસ કરતે થે। ઇસ ગુફા તથા જૂનાગઢ કે બાબા પ્યારા કી ગુફાઓં કે જૈન શ્રમણોં કે લિએ નિર્મિત હોને કી બાત ઇસસે ભી પુષ્ટ હોતી હૈ કિ ઇનમેં સ્વસ્તિક, ભદ્રાસન, મીનયુગલ, નન્દીપદ કલશ આદિ મહત્વપૂર્ણ જૈન પ્રતીકોં કા અંકન હૈ।^{૧૩} યે સભી જૈન પ્રતીક કલ્યાણકારી માને જાતે હૈને તથા ઇનકા અંકન મથુરા કે જૈન સ્તૂપ કે આયાગપદ્મો પર ભી હુઅ હૈ।^{૧૪} ગુજરાત મેં જૈનધર્મ કા પ્રભાવ ઇસસે ભી પરિલક્ષિત હોતા હૈ કિ જૈન આગમોં કી માથુરી વાચના (સન્ ૩૦૦-૩૧૩ ઈ.) કે સમય નાગાર્જુન ને વલભી (સૌરાષ્ટ્ર) મેં જૈનાગમોં કો લિપિબદ્ધ કરને કા પ્રયાસ કિયા।^{૧૫}

ગુસ્કાલ મેં વલભી જૈનધર્મ કા પ્રમુખ કેન્દ્ર થા। શ્વેતાંબર પરમ્પરા કે અનુસાર ઇસી સ્થાન પર વીર નિર્વાણ સંવત् ૯૮૦ (૪૫૪ ઈ.) અથવા ૯૯૩ (૪૬૭ ઈ.) મેં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ કી અધ્યક્ષતા મેં જૈન શ્રમણોં કી એક સંગીતિ બુલાઈ ગઈ ઔર જૈનાગમોં કો કો લિપિબદ્ધ કિયા ગયા।^{૧૬} જૈનધર્મ કી વિદ્યમાનતા કે પુરાતાત્ત્વક પ્રમાણ ભી પ્રાસ હુએ હૈને। અકોટા સે પ્રાસ ઔર સંપ્રતિ બડ્ડૈદા સંગ્રહાલય મેં સુરક્ષિત કાંસ્ય જૈન મૂર્તિયાં ઇસકે સબલ પ્રમાણ હૈને।^{૧૭} ઇનમેં ઋષભદેવ ઔર જીવન્ત સ્વામી કી મૂર્તિયાં ગુસ્કાલીન કલા કે ઉત્કુષ્ટ નમૂને હૈને। સભી મૂર્તિયાં ધોતી એવં અલંકાર પહને હૈને। ઇનકી અનગ્નતા સે ઇનકે શ્વેતાંબર હોને કા સંકેત મિલતા હૈ। સમ્ભવતઃ ઇસ કાલ તક શ્વેતાંબર પરમ્પરા યાં પ્રભાવશાલી હો ગયી થી।

વલભી કે મૈત્રક શાસકોં કે રાજ્યકાલ મેં જૈનધર્મ ઉજ્ઞત અવસ્થા મેં થા। શક સંવત् ૫૩૧ (૬૦૯ ઈ.) મેં જૈનગ્રથ વિશોષાવશ્યકભાષ્ય કે એક પ્રતિ વલભી કે એક જૈન મન્દિર કો ભેંટ કી ગઈ।^{૧૮} ઇસ કાલ કી એક અન્ય ઘટના યહ થી કિ નયચક્ર કે ગ્રંથકર્તા મલ્લવાદી ને એક ધાર્મિક વાદવિવાદ મેં બૌદ્ધોં કો પરાજિત કિયા જિસકે પરિણામ સ્વરૂપ ઉન્હેં ‘વાદી’ કી ઉપાધિ પ્રદાન કી ગયી।^{૧૯} જૈન પદ્માવલિયોં સે ભી ઇસ કાલ મેં યાં જૈનધર્મ કી વિદ્યમાનતા કા સંકેત મિલતા હૈ ક્યોંકિ ઉનમેં ઉલ્લેખ હૈ કિ વલભી કે વિનાશ કે સમય જૈન મૂર્તિયોં કો સુરક્ષિત સ્થાન પર રહને કે લિએ ઉન્હેં શ્રીમાલ સ્થાનાન્તરિત કિયા ગયા તથા ગંધર્વવાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ ને ઇસ દુર્દિન કાલ મેં જૈનસંબ કી રક્ષા કી।^{૨૦} આચાર્ય મેરુતુંગ ને ઉત્ક જૈન મૂર્તિયોં કે સોમનાથ એવં શ્રીમાલપુર સ્થાનાન્તરિત કરને કી ઘટના કો ચામત્કારિક ઢંગ સે વર્ણિત કિયા હૈ।^{૨૧} શત્રુંજય માહાત્મ્ય કે રચયિતા ધનેશ્વરસૂરિ વલભીનરેશ શિલાદિત્ય કે સમ-

પરિસંવાદ-૪

सामयिक थे। धनेश्वरसूरि के प्रभाव से शिलादित्य ने जैनधर्म अंगीकार किया और उन्होंकी प्रेरणा से उसने बौद्धों को अपने राज्य से निष्कासित किया तथा तीर्थस्थानों पर अनेक जैन चैत्य स्थापित कराये।^{१५} महूदी, लिलवादेव, वसन्तगढ़ और बलभी से प्राप्त कांस्य जैनमूर्तियों तथा ढांक की गुफा मूर्तियों से भी इस काल में जैनधर्म के प्रभावकारी होने का संकेत मिलता है।^{१६}

नान्दीपुरी के गुर्जरराजाओं के शासनकाल में जैनधर्म ने पर्याप्त प्रतिष्ठा अर्जित की। जयभट प्रथम और दद्दि द्वितीय ने 'वीतराग' और 'प्रशान्तराग' जैसे विशुद्धारण किये।^{१७} चूंकि ये विशुद्ध जैन परम्परा के हैं अतः इन राजाओं पर जैनधर्म का प्रभाव स्पष्ट दृष्टिगोचर होता है। यह भी संभव है कि इन शासकों को ये विशुद्ध जैनधर्मावलम्बियों द्वारा प्रदान किये गये हों क्योंकि इनका अपना धर्म सौर्य धर्म था।^{१८} ऐसा की छठी-सातवीं शताब्दी की अकोटा की कुछ कांस्य जैन मूर्तियाँ भी जैनधर्म की उन्नत अवस्था की प्रतीक हैं।^{१९}

गुजरात के चालुक्यों के शासनकाल में जैनधर्म के सम्बन्ध में कोई सूचना नहीं प्राप्त होती है लेकिन कर्णाटिक में जैनधर्म काफी प्रभावशाली था तथा चालुक्य नरेश विनयादित्य, विजयादित्य और विक्रमादित्य द्वितीय द्वारा इसे पर्याप्त प्रश्नय मिला।^{२०} राष्ट्रकूट शासक अमोघवर्ष प्रथम, कृष्ण द्वितीय, इन्द्र तृतीय और इन्द्र चतुर्थ द्वारा जैनधर्म को समुचित प्रोत्साहन प्राप्त हुआ। वस्तुतः अमोघवर्ष हिन्दू की अपेक्षा जैन अधिक था। उसने आचार्य जिनसेन को अपना धर्मगुरु स्वीकार किया था। वह उनका इतना आदर करता था कि उनके स्मरण मात्र से ही वह अपने को कृत्यकृत्य समझता था। अनेक राष्ट्रकूट सामन्तशासक तथा अधिकारीगण भी जैनधर्मावलम्बी थे।^{२१} सन् ८२१ ई. के एक शिलालेख में नवसारी में अवस्थित मूलसंघ की सेनसंघ शाखा, चैत्यलायतन और वसहिका का उल्लेख है।^{२२} मूलसंघ दिगम्बर जैनसंघ की मूलशाखा है और सेनसंघ उसकी प्रशाखा।^{२३} ऐसा प्रतीत होता है कि इस क्षेत्र में दिगम्बर जैनधर्म अधिक प्रभावशाली था। इस काल की अकोटा की अनेक कांस्य जैन मूर्तियों^{२४} से यहाँ श्वेताम्बर जैनधर्म का भी प्रभाव दृष्टिगोचर होता है।

गुर्जर प्रतीहार शासक जैनधर्म के प्रति उदार थे। प्रभावक चरित के अंतर्गत बण्पभट्टि चरित में नागावलोग (नागभट द्वितीय) के जैनधर्म अंगीकार करने का उल्लेख है। उसमें यह भी उल्लेख है कि उसने मोदेरा और अणहिलपुर में जैनमन्दिरों का निर्माण कराया और शत्रुंजय एवं गिरनार की तीर्थयात्रा की।^{२५} इस काल में

परिसंबंध-४

જૈનધર્મ કે પ્રભાવકારી હોને કી બાત વર્ધમાનપુર એવં દોસ્તટિકા મેં જૈનમન્દિરોને અવસ્થિત હોને સે ભી પ્રમાણિત હોતી હૈ।^{૩૦}

ચાપોતકટોને શાસનકાલ મેં જૈનધર્મ ને કાફી પ્રગતિ કી તથા ઉસકી નીંવ અત્યન્ત દૃઢ હો ગયી। વનરાજ ને દેવચન્દ્રસૂરિ કો અપના ગુહ સ્વીકાર કિયા તથા જૈનધર્મ અંગીકાર કર લિયા।^{૩૧} શીલગુણસૂરિને નિર્દેશ પર તથા જૈનધર્મ કે પ્રતિ અપના સમ્માન પ્રદર્શિત કરને કે લિએ ઉસને અપની રાજધાની અણહિલપાટક મેં પંચાસર પાશ્વનાથ કા મન્દિર બનવાયા।^{૩૨} જૈનધર્મ કે પ્રતિ ઉસને સમ્માન કા સંકેત ઇસ બાત સે ભી મિલતા હૈ કી ઉસને ચૈત્યવાસી જૈન સાધુઓની સલાહ પર અચૈત્યવાસી સાધુઓનો રાજધાની સે નિષ્કાસિત કર દિયા।^{૩૩}

ચૌલુક્ય યા સોલંકી કાલ મેં જૈનધર્મ અપને ચરમોત્કર્ષ કો પ્રાપ્ત હુએ। સોલંકી રાજાઓને જૈનધર્મ કો યથોચિત પ્રશ્રય પ્રદાન કિયા। સોલંકીવંશ કા સંસ્થાપક મૂલરાજ (લગ્ન ૯૪૧-૯૯૬ ઈ.) શૈવ થા પરન્તુ જૈનધર્મ કે પ્રતિ વહ ઉદાર થા ક્યોંકિ ઉસને યુવરાજ ચામુણ્ડરાય કો વરુણસર્મક (વર્તમાન વદ્સ્મા-મેહસાના) સ્થિત જૈન મન્દિર કે સંરક્ષણાર્થ એક ભૂમિદાન કી અનુમતિ દી થી।^{૩૪} મૂલરાજ ને અપની રાજધાની અણહિલપાટક મેં એક જૈન મન્દિર કા ભી નિર્માણ કરાયા થા।^{૩૫} સંભવત: વડનગર કે આદિનાથ મન્દિર કા પીઠ ઔર વેદિબન્ધ ઇસી કે રાજકાલ મેં નિર્મિત હુએ હૈને।

મૂલરાજ કે વાદ ક્રમશ: ચામુણ્ડરાજ (લગ્ન ૯૯૬-૧૦૦૯ ઈ.) ઔર દુર્લભરાજ (લગ્ન ૧૦૦૯-૧૦૨૩ ઈ.) સિંહાસનારૂઢ હુએ। હેમચન્દ્ર સે જ્ઞાત હોતા હૈ કી જૈન સિદ્ધાન્તોનો ભલીભાંતિ સમજને કે ઉપરાન્ત દુર્લભરાજ ને વિદ્વાનું જૈન શ્રમણોની આદરસત્કાર કિયા ઔર સાથ હી સાથ બૌદ્ધોને એકાન્તવાદ કા વિરોધ કિયા।^{૩૬} હેમચન્દ્ર કે ઇસ કથન કા સ્પષ્ટીકરણ દ્વયાશ્રયકાબ્ય પર લિખિત અભયતિલક કી ટીકા મેં ઇસ પ્રકાર કિયા ગયા હૈ—દુર્લભરાજ ને જૈન સિદ્ધાન્તોની જ્ઞાન જિનેશ્વરસૂરિ સે પ્રાપ્ત કિયા ઔર જબ જિનેશ્વરસૂરિ ને એક વાદવિવાદ મેં બૌદ્ધોને એકાન્તવાદ કા ખણંદન કિયા તો ઉસને ભી બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોની પ્રત્યાખ્યાન કિયા।^{૩૭} જિનેશ્વરસૂરિ કે પાણ્ડિત્ય સે પ્રસંગ હોકર દુર્લભરાજ ને ઉન્હેં ‘ખરતર’ કી ઉપાધિ પ્રદાન કી।^{૩૮} ઇસ કાલ મેં કર્ડ જૈન મન્દિર નિર્મિત હુએ જિનમેં આજ કેવળ થાન કા જૈન મન્દિર હી અવશિષ્ટ હૈ।

દુર્લભરાજ કા ઉત્તરાધિકારી ભીમ પ્રથમ (લગ્ન ૧૦૨૩-૧૦૬૫ ઈ.) શૈવ ધર્મ-વલસ્વી થા પરન્તુ ઉસને જૈનધર્મ કે પ્રચાર-પ્રસાર મેં કિસી ભી પ્રકાર કી રૂકાવટ નહીં ડાલી। ઇસકા સબસે પ્રબલ પ્રમાણ ઉસને દણનાયક વિમલશાહ દ્વારા નિર્મિત

आबू का विश्वविख्यात क्रृष्णभद्रेव मन्दिर है जो आज भी विद्यमान है। इसी के शासनकाल का कुंभारिया का सुन्दर महाकीर मन्दिर भी है।

सोलंकी नरेश कर्ण (लगभग १०६५-१०९३ ई.) के संबंध में इतना ही ज्ञात है कि उसने जैन साधु अभयतिलकसूरि को उनके गंदगी से रहने के कारण 'मलधारि' की उपाधि प्रदान की थी।^{३८} संभवतः कुंभारिया का वर्तमान शांतिनाथ मन्दिर इसी समय बना।

सिद्धराज जयसिंह (लग १०९३-११४३ ई.) के शासनकाल में जैनधर्म को बहुत प्रोत्साहन मिला। अपने पूर्वजों की तरह वह भी शैव था परन्तु जैनधर्म एवं जैनों के प्रति उसके मन में काफी सम्मान था। अभयदेवसूरि, कलिकालसर्वज्ञ हेमचन्द्र, हेमचन्द्र मलधारि, वीराचार्य और इसी प्रकार अन्य जैनाचार्यों के प्रति वह मित्रवत् व्यवहार करता था।^{३९} शान्तु, आशुक, वारभट, आनन्द, पृथ्वीपाल, मुजाल और उदयन जैसे जैन उसके मन्त्रिमण्डल के सदस्य थे।^{४०} उदयन की सहायता से उसने खंगार पर विजय प्राप्त की और 'चक्रवर्ती' की उपाधि ग्रहण की।^{४१}

जयसिंह के शासनकाल से श्वेताम्बर जैनधर्म गुजरात का प्रमुख धर्म बन गया। प्रबन्धों के अनुसार उसके ही दरबार में दिगम्बरों एवं श्वेताम्बरों का एक बहुचर्चित वाद-विवाद सम्पन्न हुआ। इस वाद-विवाद में श्वेताम्बर आचार्य देवचन्द्र-सूरि ने दिगम्बर आचार्य कुमुदचन्द्र को परास्त किया जिसके परिणामस्वरूप दिगम्बरों को गुजरात छोड़ना पड़ा।^{४२} दिगम्बरों पर श्वेताम्बरों के प्रभुत्व का संकेत इस बात से भी होता है कि एक ओर जहाँ श्वेताम्बर मन्दिर एवं अभिलेखों की बहुतायत है वहाँ दूसरी ओर दिगम्बरों के पुरातात्त्विक अवशेष नगण्य हैं।^{४३}

जयसिंह के राज्यकाल में अनेक जैन मंदिरों का निर्माण हुआ। परन्तु इनमें केवल कुंभारिया के पार्श्वनाथ और नेमिनाथ मन्दिर, गिरनार का नेमिनाथ मन्दिर और सेजाकपुर का जैन मन्दिर ही आज विद्यमान हैं।

जयसिंह ने जैन मन्दिरों का निर्माण कराकर^{४४} तथा गिरनार एवं शत्रुंजय जैसे जैन तीर्थों की यात्रा कर जैनधर्म को पर्याप्त संरक्षण भी प्रदान किया। इतना ही नहीं, चौदहवीं सदी की एक प्रशस्ति में उल्लेख है कि उसने जैनधर्म स्वीकार कर यह अदेश जारी किया कि उसके राज्य के एवं अन्य स्थानों के जैन मन्दिरों पर स्वर्ण कलश एवं पताका लगाये जायें तथा प्रतिवर्ष पवित्र दिवसों पर पशुबध न किये जायें।^{४५} परन्तु पुष्ट प्रमाण के अभाव में यह निष्कर्ष निकालना कि जयसिंह बिलकुल

परिसंचाव ४

જૈન હો ગયા થા, ઉચિત નહીં હૈ, કયોંકિ એક અવસર પર ઉસને જૈન મન્દિરોં પર પતાકા ફહરાને કી મનાહી કર દી થી ।^{૪૬}

કુમારપાલ (લગ્ન ૧૧૪૩-૧૧૭૨ ઈ ૦) કે ગદ્દી પર બૈઠેને પર જૈનધર્મ અપને ચરમોત્કર્ષ કો પ્રાસ હુઅા । વહ જૈનધર્મ કા સબસે પ્રબલ પોષક થા । ઉસને ગુજરાત મેં જૈનધર્મ કે પ્રચાર-પ્રસાર મેં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન કિયા । ઉસી કી ઉદારતા કા પરિણામ થા કિ ગુજરાત શ્વેતામ્બર જૈનધર્મ કા પ્રમુખ કેન્દ્ર હો ગયા ।

અપને પ્રારમ્ભિક જીવનકાલ મેં કુમારપાલ શૈવ થા પરન્તુ કાળાન્તર મેં વહ જૈન હો ગયા । આચાર્ય હેમચન્દ્ર કે ઉપદેશ સે વહ ઇતના પ્રભાવિત હુઅા કિ ઉસને 'પરમાર્હત' વિરુદ્ધ ધારણ કિયા ।^{૪૭} જૈનધર્મ મેં ઉસકી આસ્થા અપની પરાકાષ્ઠા પર ઉસ સમય પહુંચી પ્રતીત હોતી હૈ જે બાબુ ઉસને જૈનધર્મ કે કુછ મૂલભૂત સિદ્ધાન્તોં કે પરિપાલન કરને કી ખુલેયામ ઉદ્ઘોષણા કી । હેમચન્દ્રકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય મેં ઉલ્લેખ હૈ કિ ઉસને 'અમારિ' કી ઘોષણા કી ।^{૪૮} 'અમારિ' સમ્વન્ધી સાહિત્યિક ઉલ્લેખ કા સમર્થન કુમારપાલ કે સામન્તોં કે અભિલેખોં સે ભી હોતા હૈ । સન્ન ૧૧૫૨ કે કિરાડુ શિલાલેખ કે અનુસાર મહારાજ આલહણદેવ ને યહ આદેશ જારી કિયા કિ શિવરાત્રિ તથા પ્રત્યેક પદ્ધતિ કે અષ્ટમી, એકાદશી ઔર ચતુર્દશી કે દિન પશુબધ ન કિયા જાય ।^{૪૯} કુમારપાલ કે શાસનકાલ કે એક અન્ય અભિલેખ કે અનુસાર પૂર્ણપાક્ષદેવ ને યહ આદેશ જારી કિયા કિ અમાવસ્યા તથા અન્ય શુભ દિનોં પર પશુબધ ન કિયા જાય ।^{૫૦} યદ્વપિ કુમારપાલ કે અપને અભિલેખોં મેં 'અમારિ' કી કહીં ભી ચર્ચા નહીં હૈ તથાપિ યહ આંશિક ઉદ્ઘોષણા નહીં થી કયોંકિ હેમચન્દ્ર ને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કિયા હૈ કિ હિન્દુ દેવી-દેવતાઓં કો ભી પશુબલિ ન કી જાય ।^{૫૧} ઉત્તરકાલીન પ્રબન્ધોં સે ભી ઇસ બાત કી પુષ્ટિ હોતી હૈ કયોંકિ ઉનમે ઉલ્લેખ હૈ કિ દુર્ગાપૂજા કે અવસર પર પશુબલિ ન કી જાય ।^{૫૨} આખેટ પર ભી નિષેધ લાગુ કિયા ગયા થા ।^{૫૩} ઇતના હી નહીં, કુમારપાલ ને પુત્રહીન વ્યક્તિયોં કી સમ્પત્તિ કે અધિગ્રહણ કી મનાહી કર દી થી^{૫૪} તથા સુરાપાન, જુઆ ખેલને ઔર કપોત એવં કુકુટ કી લડાઈ મેં બાજી લગાને પર પાબન્દી લગા દી થી ।^{૫૫}

ઉપર્યુક્ત ઘોષણાઓં કે અતિરિક્ત કુમારપાલ ને સ્થાન-સ્થાન પર જૈન મન્દિરોં કા નિર્માણ કરાકર ભી જૈનધર્મ કો પોષણ પ્રદાન કિયા । હેમચન્દ્ર ને અપને દ્વયાશ્રયકાવ્ય મેં કુમારપાલ દ્વારા નિર્મિત કેવલ દો હી જૈન મન્દિરોં કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ; ઇનમેં એક અણહિલપાટક મેં ઔર દૂસરા દેવપટ્ટન મેં અવસ્થિત થા, દોનોં હી મન્દિર પાર્વત્નાથ કે થે ।^{૫૬} પરન્તુ હેમચન્દ્ર ને અપને ત્રિષણિશલાકાપુરુષચરિત મેં ઉલ્લેખ

किया है कि प्रायः सभी गाँवों में जैन मन्दिर थे।^{५७} प्रभावकचरित में अणहिलपाटक स्थित कुमारविहार के उल्लेख के अतिरिक्त यह भी वर्णन है कि कुमारपाल ने अपने ३२ दाँतों के प्रतिशोधरूप ३२ विहारों का निर्माण करवाया, अणहिलपाटक के त्रिभुवनविहार में नेमिनाथ की प्रतिमा स्थापित करवाई, शत्रुंजय पर एक जैन मन्दिर का निर्माण करवाया तथा प्रायः सभी महत्वपूर्ण स्थानों पर जैन मन्दिर बनवाये।^{५८} मेस्तुंग ने तो उसे १४४० जैन मन्दिरों का निर्माणकर्ता कहा है।^{५९} कुमारपाल ने शत्रुंजय और गिरनार जैसे पवित्र जैन तीर्थस्थानों की यात्रा भी की थी।^{६०} कुमारपाल द्वारा निर्मित तारंगा का अजितनाथ मन्दिर आज भी विद्यमान है। इस मन्दिर की विशालता एवं सुरुचिपूर्ण कलाशैली से भी जैनधर्म की सुदृढ़ स्थिति का संकेत मिलता है। गिरनार के नेमिनाथ मन्दिर की देवकुलिकाएँ, सरोत्रा का बावनध्वज जिनालय और भद्रेश्वर का जैन मन्दिर भी इसी समय निर्मित हुए हैं।

कुमारपाल के बाद उसका पुत्र अजयपाल गुजरात का शासक हुआ जो एक कट्टर शैव था। उसने न केवल जैनों को यातनाएँ दीं अपितु उनके मन्दिर भी तोड़वा डाले।^{६१} अजयपाल की इन विनाशकारी प्रवृत्तियों के बावजूद जैन धर्म फूलता-फलता रहा तथा उसे वस्तुपाल, तेजपाल, जगदू आदि वर्णिक मन्त्रियों द्वारा पर्याप्त पोषण मिला। वर्णिक मन्त्रियों में वस्तुपाल-तेजपाल के नाम विशेष उल्लेखनीय हैं। जैन परम्परा के अनुसार इन्होंने अनेक जैन मन्दिर बनवाए।^{६२} अभिलेखीय प्रमाण से भी इसका समर्थन होता है। एक अभिलेख में उल्लेख है कि १२१९ ई. तक वस्तुपाल-तेजपाल ने शत्रुंजय और अर्बुदाचल जैसे पवित्र तीर्थ स्थानों पर तथा अणहिलपुर, भृगुपुर, स्तंभनकपुर, स्तंभतीर्थ, दधिविती, देवलक्ष्मी आदि महत्वपूर्ण नगरों में एक करोड़ मंदिर बनवाये तथा बहुत से पुराने मन्दिरों के जीर्णोद्धार करवाए।^{६३} यद्यपि यह वर्णन अतिशयोक्तिपूर्ण लगता है परन्तु इसमें किंचित् सन्देह नहीं है कि उन्होंने अनेक मन्दिर बनवाए। वस्तुपाल-तेजपाल द्वारा निर्मित जैन मन्दिर आज भी गिरनार और आबू में दर्शनीय हैं। इन सुन्दर जैन मन्दिरों के निर्माण एवं उनके आज तक सुरक्षित रहने के कारण वस्तुपाल-तेजपाल के नाम गुजरात में आज भी बहुत आदर के साथ लिए जाते हैं। वस्तुपाल की जैन-धर्म के प्रति गहरी आस्था इस बात से भी प्रकट होती है कि उसने शत्रुंजय और गिरनार की तीर्थयात्रा की।^{६४} तथा अणहिलपुर, स्तम्भतीर्थ और भृगुकच्छ में जैन भण्डारों की स्थापना की।^{६५}

जब सन् १२४२ ई. में चौलुक्य शासन का अन्त हुआ तो शासन की बागडोर वाघेलों ने सम्भाली। वाघेलों के राजकाल में जगदूशाह ने जैन मन्दिरों का निर्माण

परिसंचाद-४

કરા કર તથા જૈન તીર્થોની યાત્રા કર વસ્તુપાલ-તેજપાલ કી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની કા સિલસિલા જારી રહ્યા |^{૧૬} પરન્તુ ઉનકી સબસે બડી દેન ઉસકી દાનશીલતા થી જો ઉસને ૧૨૫૬-૫૮ ઈ. કે દૌરાન ગુજરાત મેં પડે ભયંકર અકાલ કે સમય માનવ-કલ્યાણ હેતુ કિયા થા |^{૧૭} ઉસકે ઇસ કાર્ય સે, જિસમેં ઉસે એક જૈન સાધુ સે પ્રેરણ મિલ્યો થી, જૈન ધર્મ કી સ્થિતિ કાફી મજબૂત હુઈ હોગી। પેથડ નામક એક અન્ય જૈન વણિક ને ભી જૈન મન્દિરોની નિર્માણ કરાયા થા |^{૧૮} મિયાળી એવં કંથકોટ કે જૈન મન્દિર ઇસી કાલ મેં નિર્મિત હુએ હોયાં।

ઇસ પ્રકાર ૧૩વીં સદી તક ગુજરાત શ્વેતામ્બર જૈન ધર્મ કા મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બન ગયા। ઇસ કાલ કે સભી જૈન મન્દિર શ્વેતામ્બર પરમ્પરા કે હૈનું ઔર ઉનમેં કિસી-ન-કિસી તીર્થકર કી પ્રતિમા સ્થાપિત કી ગઈ હૈ। સોલંકી રાજાઓને પર્યાપ્ત સંરક્ષણ પ્રદાન કરને સે તથા વહીની કી જનતા દ્વારા સમુચ્ચિત પોષણ મિલને સે શ્વેતામ્બર જૈન ધર્મ આજ ભી ગુજરાત મેં એક પ્રમુખ ધર્મ કે રૂપ મેં વિદ્યમાન હૈ।

સન્દર્ભ :

૧. હેમચન્દ્ર, ત્રિષદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત, ભાગ ૧, અંગ્રેજી અનુવાદ-જાન્સન, એચ. એમ., બડીદા, ૧૯૩૧, પૃ. ૩૫૬।
૨. વહીન, ભાગ ૫, બડીદા, ૧૯૬૨, પૃ. ૨૬૨, ૨૬૫ એવં ૩૧૩; ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અંગ્રેજી અનુ.-હર્મન જકોવી, સૈક્રેડ બુક્સ આફ દી ઈસ્ટ, ભાગ ૪૫, આકસ્પોર્ડ, ૧૮૯૫, પૃ. ૧૧૫।
૩. જૈન, વ.ા. પ્ર. 'શ્રી નિર્વાણક્ષેત્ર પિરનાર', જૈન એંટીક્વેરી, ભાગ ૫, સંખ્યા ૩, પૃ. ૧૮૪।
૪. સ્ટીવેંશન, એસ., હર્ટ આફ જૈનિઝમ, લંડન, ૧૯૧૫, પૃ. ૭૪।
૫. જૈન, કા. પ્ર., ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૯૦; જૈન, કૈ. ચન્દ્ર, જૈનિઝમ ઇન રાજસ્થાન, શોલાપુર, ૧૯૬૩, પૃ. ૮।
૬. બાઊન, ડબ્લ્યુ. એન., દી સ્ટોરી આફ કાલક, વાંશિગટન, ૧૯૩૩, પૃ. ૬૬।
૭. સ્ટીવેંશન, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૭૭-૭૮; શાહ, સી. જે., ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ, બમ્બર્ડી, ૧૯૩૭, પૃ. ૧૭૨।
૮. સરકાર, ડી. સા., સેલેક્ટ ઇન્સ્ક્રિબશન્સ, ભાગ ૧, કલકત્તા, ૧૯૪૨, પૃ. ૧૭૭।
૯. બર્જેસ, જે., એંટીક્વિટીજ આફ કાઠિયાવાડ એણ્ડ કચ્છ, વારાણસી, ૧૯૬૪, પ્લેટ ૧૭, ચિત્ર ૩।
૧૦. સ્મિથ, વી. એ., જૈન સ્તૂપ એંડ અદર એટિક્વિટીજ આફ મયુરા, વારાણસી, ૧૯૬૯, પ્લેટ ૭, ૯ ઔર ૧૧।

પરિસંવાદ-૪

११. कल्याणविजय, वीर निर्वाण संवत् और जैन काल गणना, जालोर वी. सं. १९८७, पृ. ११०; कापड़िया, एच. आर., हिस्ट्री आफ कैनोनिकल लिटरेचर आफ दी जैनस्, सूरत, १९४१, पृ. ६१-६२।
१२. जकोबी, हर्मन, जैन मूत्रस्, खण्ड १, सैक्रांड बुक्स आफ दी ईस्ट, भाग २२, आक्सफोर्ड, १८८४, इंट्रोडक्शन पृ. ३७; देसाई, मो. द., जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, बम्बई, १९३३, पृ. १४२।
१३. शाह, यू. पी., अकोटा ब्रान्जेस, बम्बई, १९५९, पृ. २६-२८।
१४. जिनभद्र, विशेषावश्यक भाष्य, भाग १, संपा.-दलसुख मालवणिया, अहमदाबाद, १९६६, प्रस्तावना पृ. ३; मेहता, मो. लाल, जैन साहित्य का वृहद् इतिहास, भाग ३, वाराणसी, १९६७, पृ. १३०।
१५. विरजी के. जे., एंशिएण्ट हिस्ट्री आफ सैराष्ट्र, बम्बई, १९५२, पृ. १८१।
१६. कल्याणविजय (संपा.) तपागच्छ पट्टावली, भाग १, भावनगर, १९४०, पृ. ८९।
१७. प्रबन्धचिन्तामणि, हिन्दी अनु.-हजारीप्रसाद द्विवेदी, अहमदाबाद, १९४० पृ. १३३-३४।
१८. विरजी, के. जे., उपर्युक्त, पृ. १८३।
१९. मजमूदार, एम. आर. (संपा.), हिस्टोरिकल एण्ड कल्चरल क्रोनोलाजी आफ गुजरात, भाग १, बड़ोदा, १९६०, पृ. २१२-१३।
२०. सांकलिया, एच. डी., दी आर्कोलाजी आफ गुजरात, बम्बई, १९४१- पृ. १६, २३४।
२१. देव, एस. बी., हिस्ट्री आफ जैन मोनासिज्म, पूना, १९५६, पृ. ११०।
२२. शाह, यू. पी., अकोटा ब्रान्जेस, पृ. २९-४०।
२३. अलटेकर, ए. एस., दी राष्ट्रकूट्स् एण्ड देयर टाइम्स, पूना, १९३४, पृ. ३१०।
२४. वही, पृ. ३११-१२।
२५. अलटेकर, ए. एस., 'सूरत प्लेट्स् आफ कर्कराज सुवर्णवर्ष', एपिग्राफी इण्डिका, भाग २१, पृ. १३४ एवं १४४।
२६. जैकोबी, इनसाइक्लोपीडिया आफ रिलीजन एण्ड इथिक्स, भाग ७, एडिनबर्ग, १९१४, पृ. ४७५।
२७. शाह, अकोटा ब्रान्जेस, पृ. ४८-५५।
२८. प्रभावन्द्र, प्रभावकर्वरित, गुजराती अनुवाद, पृ. १६५-६७।
२९. जिनसेन, हरिवंशपुराण, संपा.-पन्नालाल, वाराणसी, १९६२, ६६.५२-५३।
३०. प्रभावकर्वरित, पृ. २५८।
३१. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १६-१७।
३२. प्रभावकर्वरित, पृ. २५७-५८।

૩૩. મજુમદાર, એ. કે., ચૌલુક્યસુઅફ ગુજરાત, બમ્બાઈ, ૧૯૫૬, પૃ. ૩૧૦ ।
૩૪. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૨૨ ।
૩૫. દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય, સંપા. કથવટે, એ. વી., બમ્બાઈ, ૧૯૨૧, ૭.૬૪ ।
૩૬. વહી ।
૩૭. જિનવિજય (સંપા.), ખરતરગંછ પટ્ટાવલી સંગ્રહ, કલકૃતા, ૧૯૩૨, પૃ. ૩ ।
૩૮. મજુમદાર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૧૧ ।
૩૯. સે., સી. બી., જૈનિજમ ઇન ગુજરાત, બમ્બાઈ, ૧૯૫૩, પૃ. ૩૦ ।
૪૦. દેસાઈ, મો. દ., જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૭ ।
૪૧. જિનવિજય, ગુજરાત કા જૈન ધર્મ, વારાગસી, ૧૯૪૯, પૃ. ૨૫ ।
૪૨. પ્રભાવક ચરિત, પૃ. ૨૭૫-૮૪; પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ, પૃ. ૭૮-૮૨ ।
૪૩. સાંકલિયા, દી આર્કોલાજી આફ ગુજરાત, પૃ. ૨૨૮ ।
૪૪. દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય, ૧૫.૧૬; ૧૫.૬૩, ૮૮ ।
૪૫. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૩૦૭; પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૭-૭૮ ।
૪૬. બૂલર, જાર્જ, લાઇફ આફ હૈમચન્ડાચાર્ય, કલકૃતા, ૧૯૩૬, પૃ. ૨૩ । દ્રષ્ટવ્ય—પારિખ,
આર. સી., કાવ્યાનુશાસન, ખણ્ડ ૨, બમ્બાઈ, ૧૯૩૮, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮૭ ।
૪૭. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૨ ।
૪૮. વહી, પૃ. ૧૦૪ ।
૪૯. દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય, ૨૦.૨૨-૨૩ ।
૫૦. ઓઝા, વી. જી., પ્રાકૃત એણ સંસ્કૃત ઇંરિક્રિપ્નસ, ભાવનગર, ૧૮૯૫, પૃ. ૧૭૨૧૭૩ ।
૫૧. વહી, પૃ. ૨૦૫-૭ ।
૫૨. દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય, ૨૦.૨૭ ।
૫૩. રાજશેખર, પ્રબન્ધકોશ, સંપા.—જિનવિજય, શાંતિ નિકેતન, ૧૯૩૫, હેમસૂરિ-પ્રબન્ધ,
૫૮; જયસિહ સૂરિ, કુમારપાલ ભૂપાલ ચરિત, સંપા.—ક્ષાન્તિવિજયગણિ, બમ્બાઈ, ૧૯૨૬,
૭.૬૦૯-૧૦ ।
૫૪. દ્વ્યાશ્રયકાવ્ય, ૨૦.૨૭-૩૭ ।
૫૫. વહી, ૨૦.૮૯ ।
૫૬. ત્રિષ્ણિશલાકાપુરુષ ચરિત, ભાગ ૬, અંગ્રેજી અનુ.—જાન્સન, હે. એમ., સંપા.—સાંડેસરા
બી. જે. બડ્ડોદા, ૧૯૬૨, પૃ. ૩૧૦ ।
૫૭. દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય, ૨૦.૯૮-૯૯ ।
૫૮. ત્રિષ્ણિશલાકાપુરુષ ચરિત, ભાગ ૬, પૃ. ૩૧૧ ।
૫૯. પ્રભાવક ચરિત, પૃ. ૩૨૧-૨૮ ।
૬૦. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૪ ।

६१. सोमप्रभ, कुमारपाल प्रतिबोध, संपा.—जिनविजय, बम्बई, १९५६, २.२०-२४ ।
६२. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ११७-१९ ।
६३. जिनप्रभसूरि, विविधतीर्थकल्प, संपा.—जिनविजय, शांतिनिकेतन, १९३४, पृ. ७९; जिनहर्षगणि, वस्तुपाल चरित, संपा.—कीर्तिमुनि, अहमदाबाद, १९४१, १.४४-४८; अरिंसिंह, सुकृतसंकीर्तन, संपा.—पुण्यविजय, बम्बई, १९६१, प्रस्तावना, वृ. ८७-८८ ।
६४. सुकृतकीर्तिकल्पलिन्यादि वस्तुपालप्रशस्ति संप्रह, संपा.—पुण्यविजय, बंबई, १९६१, पृ. ४४ ।
६५. कथवटे ए. वी., कीर्तिकौमुदी, प्रस्तावना, पृ. ५२ ।
६६. सांडेसरा, बी. जे., लिटरेरी सर्कल आफ महामात्य वस्तुपाल, बम्बई, १९५३, पृ. ३८ ।
६७. सर्वानन्दसूरि, जगद्गूचरित, संपा.—खस्खर, एम. डी. बम्बई, १८९६, ६.१०-६३ ।
६८. वही, ६.६८-१३७ ।
६९. देसाई, जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, पृ. ४०४-४०५ ।

सान्ध्य महाविद्यालय,
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय,
वाराणसी ।